

Kelâm ve Mütekellim I (Zuhûr)

Tevfik YÜCEDOĞRU

Yard. Doç. Dr. U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

İlk hicrî asırda dinî konulara getirilen izahla başlayan, alışılmış anlayışın haricindeki fikir beyanları ve bunların İslâm coğrafyasında meydana getirdiği etkiler, daha sonraki dönemlerde kelâm diye anılacaktır. Böyle bir faaliyeti icrâ edenlerin de “mütekellim” olarak nitelenmesi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. İlk hicrî asırdaki kelâm ne idi ve mütekellim kime deniyordu?

Anahtar kelimeler: kelâm, mütekellim, zındık, bidatçi.

Abstract

Islamic Theology and Theologian I (Emergence)

Declaration of opinions that out of the common which started with intellectual explanations about theological issues in the first century of Hegira and their effects upon Islamic environment have been mentioned afterwards as “theology”. Denomination of who fulfil this activity as “theologian” constitutes of main topic of this article. What was the “theology” in the first century of Hegira and who was the “theologian”?

Key words: Theology, theologian, blasphemous, innovator.

Bu çalışma, kelâm ilminin ilk olarak ortaya çıkmaya başladığı hicrî birinci asrı konu edinmektedir. Bu asrı biraz yakından görmek

ve olup bitenlerin hikâyesine dalmaksızın tasvirine çalışmak niyetini taşımaktadır. Bu çalışmanın devamı niteliğinde iki makale daha düşünölmekte ve bunların ilkinin; “Kelâm ve Mütekellim II (Meşrûiyet Arayışı)”, ikincisinin de “Kelâm ve Mütekellim III (Meşrûiyet)” başlıklarını taşıması plânlanmaktadır. Yazımı düşünölen makalelerin ilki hicrî ikinci asrın ortalarına kadar, ikincisi de Ehl-i Sünnet kelâmının ortaya çıkışına kadar, yani dördüncü hicrî asra kadar olan bir zaman dilimini içine alması planlanmaktadır.

Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan dinî meselelere zamanın bilginleri tarafından üretilen çözüm önerileri olarak nitelenebilecek İslâm dünyasındaki ilk beşerî fikir üretimlerine karşı, oldukça sert tepkiler gösterilmişti. Bu beşerî fikir üretimi ve tepkilerin itikat sahasına ait olanlarına, hicrî ilk asrın sonları ile ikinci asrın başlarında, kelâm adı verilmeye başlanmıştır. Nebvî terbiyeye muhatap olan ilk âlimler ve tabii ki Hz. Peygamber’in (sa.) arkadaşları bu tür davranışları onun bıraktığı dini, tahrif etmeye yönelik çabalar olarak değerlendirmişler ve yapılan işin niteliğini fazla dikkate almaksızın savunmacı bir zihniyetle sonuca şiddetli tepki göstermişlerdir. İslâm coğrafyasının hızla genişlemiş olması, Müslümanların birçok eski din ve kültür merkezlerini çok kısa bir zamanda fethetmiş olmaları, özellikle felsefî tartışmaların merkezi olan Kudüs, İskenderiye, Harran ve Cündişapur gibi bölgelerin İslâm coğrafyasına katılmasıyla, yeni Müslüman olmuş veya bu coğrafyada kalmış, eski din ve kültüre sahip kişileri daha önceki inançlarının karşılığını yeni dinlerinde aramaya veya yeni komşularının dinlerini iyi niyetle veya kasıtlı olarak anlamaya/araştırmaya sevk etmiştir. Kelâmın, bir ilim olarak ortaya çıkmaya başladığı hicrî ikinci asır başlarından itibaren, zamanın ilmine itimat edilen âlimleri, bu ilimle meşgul olmayı **zındıklık** hareketi olarak değerlendirmişlerdir. Dönemin otoriteleri, bu devirde ortaya çıkan ilk kelâm temsilcilerini, hem fikir plânında İslâm’ın özüne aykırı düşünce geliştirmek, hem de İslâm toplumunda yaşanan ortalama dinî kurallara uygun davranmamakla suçlamışlar ve bu davranışları o günün şartlarında **zındıklık** şeklinde adlandırmışlardır. Bugünden geriye doğru bakıldığında, hicrî ikinci asrın başlarından itibaren kelâm âlimi veya kelâm ilminin ilk temsilcisi olarak görölen kişilerin, o günkü genel tavsiflerinin bu şekilde olduğu gözlenecektir. Buna en güzel örnek de, o günün fevkalade itibarlı bu günün ise mezhep imamı olarak görölen âlimleri Ebü Hanife, Ahmed b. Hanbel, İmâm eş-Şafî ve İmâm Mâlik gibi âlimlerin yazmış oldukları eserlerde, kelâm erbabına karşı takındıkları tavırlardır. Ancak tarih, bu tavır ve değerlendirmelerin ne ölçüde isabetli olup olmadığına tanıklık etmektedir.

Kelâm ilminin, kelâm olarak kabullenilmesi asırlar süren bir mücadele sonucunda olabilmıştır. Çünkü kelâm ilmi bir entelektüel

hareket olarak doğmuş, halkın tamamının ilgilenmediği ancak sarayda yaşayanların veya saray etrafına yerleşmiş, saray eşrafına ilim ve fikir servisi yapan herkesin çok ilgisini çekmiş bir düşünce tarzı idi. Halkın arasında yaşayan ve daha çok onların sorunlarıyla meşgul olan din âlimlerinin ve kadıların, kendilerinden ciddi şekilde rahatsız olduğu ve daha önce duymadıkları bazı fikirleri dillendiren bu kişiler hakkındaki ilk tepkilerini, otoritesi sarsılan bir âlim olmaktan duydukları korkunun tezahürü şeklinde algılamak mümkündür. Çünkü bu dönemde ortaya çıktığı görülen zındıklık tasvirlerini başka türlü izah mümkün görünmemektedir. Hatta bu tür tasvirlerin bazı otorite ilim adamlarına veya devrin âlimlerine yaptırıldığı yahut bu konuda onlara sığınıldığı bilinmektedir. Nitekim İmâm Azam ve İmâm Malik'e atfedilen bir söze göre, "kim dinini kelâm ilmiyle öğrenmeye kalkarsa zındık olur."¹ ifadesi meşhurdur.

İlk kelâm hareketinin öncülerinden Amr b. Ubeyd (144/761) ve Vâsıl b. Atâ (131/748)'nın hem yaşadıkları dönemde, hem de daha sonraki dönemlerde meslektaşları ve diğer bilim adamları tarafından oldukça ilginç muamelelere tabi tutuldukları bilinmektedir.² İnsanların ihtilaf etmelerinin Allah'ın insanlara vermiş olduğu çeşitli derecelerdeki akıl farklılığından kaynaklandığı gerçeği çeşitli zamanlarda dile getirilmiş olsa da³ ilk dönem kelâmcıların veya bu işle iştigal edenlerin yaratılıştan gelen böyle bir farklılığı birbirlerine layık görmemeleri ve bu noktayı bir eksiklik veya bir zaafmış gibi değerlendirmeleri ilginçtir. Denilebilir ki, ilk dönemlerde kelâm ilmiyle iştigal etmenin en büyük riski, zındıklık ile suçlanmaktı ve bu riski göğüsleyen ilk kişiler diğer ilimlerdeki yetkin konumlarını kaybetme tehlikesine rağmen bu görevi yerine getirmişlerdi.⁴ Amr b. Ubeyd hadis ilminde çok yetkin bir ilim adamı olmasına ve Buhâri dâhil birçok muhaddis kendisinden rivayette bulunmasına rağmen bu ilmin otoriteleri tarafından yalancılıkla itham edilmiştir.⁵ Yine onların görüşleri kendi görüşlerine uygun olsa da veya sempati duysalar da sadece *bid'atçı* veya *zındık* suçlamalarına maruz kalan kişilerin görüşleri olduğu için alınmazdı. Çünkü bu kişilerin görüşleri daha önceden bilinmediği, geleneksel olarak yaşanan dinin ve temsilcilerinin görü-

¹ Hatiboğlu, M. Sait, "İslâm'da Bilim Dini" *İslâmiyât*, (2003), c.VI/4, s.8; İmâm Ebû Yusuf'un da: Dini, kelâm yolu ile arayan zındıktır. Hadisin Garib'ini arayan yalancı olur. Malî kimya ile arayan züğürtleşir" sözü meşhurdur. Bkz. Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi* (çev. Ahmed Naim), Ankara, 1976, I/111.

² bkz. Hüseyin Hansu., *Mutezile ve Hadis*, Ankara, 2004, s.186-188

³ bkz. Belhî, et-Tabakât'tan naklen, Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Ankara, 2004, s.198 vd.

⁴ Hüseyin Hansu, age., s.192.

⁵ bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII/258. krş., Hansu, age, s.190.

şü olarak işitilmediği için kabul görmezdi.⁶ Kelâm ilmiyle iştilgal rağbet gören bir iş değil aksine şiddetle kaçınılması gereken bir alandı. O günün ilk temsilcileri de belki kelâm diye bir ilim dalının ortaya çıkmasını arzu ettikleri için değil, mensup oldukları dinin anlaşılmasına yönelik bir gayret içindeydiler. Müminlerin peygambersiz hayatta karşılaştıkları problemleri çözmeye yönelik arayışları, bu tür yeni fikir ve görüşleri zorunlu kılmakla beraber üretilen çözümleri kolayca dillendirmek ve hazmetmek pek o kadar kolay bir iş değildi. Peygamber'in bıraktığı dinin tahrif edilme endişesi, Yahudi ve Hıristiyan dinlerinin tahrif edilmiş örneklerinin de sahabe tarafından iyi denecek derecede bilinmesi sebebiyle dine karşı aşırı **korumacılık** kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Özellikle itikâdi konularda söz söylemek ve hele daha önceden hiç duyulmamış görüşler beyan etmek ortaya **bidat** çıkarmak olarak değerlendiriliyor ve bidatçiliğin din ihdası ve tahrifçiliği olduğu hükmü verilerek toplum içinde mahkûm edilmesi sağlanıyordu. İlk kelâm âlimi diyebileceğimiz hemen hemen herkesin bu genel suçlamaya maruz kaldığı bilinen bir husustur.⁷ Bu ithamdan o günün şartlarında kurtulmak pek mümkün değildi, ancak hadis ehli olduğunu söylemek ve onların yolundan gittiğini açıklamak ithamdan kurtulma vesilesi olabilirdi. Bu ilk temsilciler eğer Kuran veya itikâdi sahada o güne kadar duyulmamış bir görüşü söylemiş olurlarsa o zaman da beyanlarının aksine davranmış olmaktan *gizli kelâmcı*, revaçta ve hasım kabul edilen Mutezile olduğu için Mutezile sempatzanı (*muhıbbü'l-mu'tezile*) olmakla suçlanırlardı.⁸

⁶ Ebü Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber* (çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde) İstanbul, 1981, s. 37; ayrıca Halife Abdülmelik b. Mervan'ın el-Hasen el-Basrî'ye yazdığı mektupta Hasan Basrî'nin bu görüşleri hangi kaynaktan edindiği sorgulanmakta ve ondan bunların kaynağını göstermesi istenmektedir; Kuran'dan mı, hadisten mi, sahabelerden birinin görüşü mü, yoksa kendi görüşü mü olduğunun açıklanması istenmektedir. Hatta kendinden önce böyle bir söze rastlanmadığı ifade edilerek taaccub edilmektedir. Bkz. "*Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b.Mervan'a Mektubu*", (Çev. Lütfi Doğan- Yaşar Kutluay), (Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri* içinde). İst., 1986, s.302.

⁷ Bu konuda pek çok suçlama ve karalamanın oldukça fazla kaynağı mevcuttur ve müstakil çalışmalara konu olduğu da bilinen bir gerçektir. Kelâm ekolü olarak ortaya çıkan mezhep isimlerinin bile birer kötüleme lafzı oldukları erbabına malumdur. Ehl-i Sünnet kelâm kaynaklarındaki diğer mezhepler hakkındaki ifadeler bize kaynak göstermekten varestede olduğumuz kanaati vermektedir. (Bkz. Hüseyin Kuvvetli, *Fehmu'l Kuran Mukaddimesi*, s.111, Beyrut,1971). İbn Teymiyye, (bkz.,İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizan*, III/ 260) ve Ahmed b. Hanbel kelâm ilmiyle iştilgal edenleri zındık olmakla suçlarlar. (Yusuf Şevki Yavuz, DİA., "*Ahmed b. Hanbel*" maddesi, II/82). Ayrıca günümüzde yapılan çalışmalara da girmiş bu gibi ithamlar hakkında bkz. Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar* (çev.Ayşe Meral),Anka Yay., İstanbul,2002,; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İst., 1979; Talat Koçyiğit, *Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Tartışmalar*, Ankara, 1975.

⁸ Ebu Ali ed-Dekkak ve Ebu'l -Huseyn b.Salim, İbn Küllab'la beraber *gizli mutezile* olmakla suçlanmışlardır. Bkz., Kuvvetli, age., s.111.

Öte yandan o günün kelâm âliminin yaptığı iş ise toplum içinde çeşitli vesilelerle ortaya çıkmış olan tartışma konuları hakkında görüş bildirmekten ibaretti. En çok tartışılan konuların başında Allah'ın kelâm sıfatı geliyordu; bu sıfatın tezahürü kelimelerden mürekkep kelâm olduğu için delâleti ve niteliğinin ne olduğu ve nasıllığı konularında daha önce duyulmadık yorumlar yapılmaya başlanmıştı. İlk defa kelâm sıfatı hakkında görüş beyan eden şahıs Ca'd b. Dirhem (v.124/742) olmuştu. Hatta bu şahıs kelâm sıfatından ilk söz eden kişi değil de, ilk defa kelâm sıfatını inkâr eden şahıs olarak tanıtılmakta idi.⁹ Aslında Ca'd'ın ne dediği çok net olarak bilinmemekle beraber, bilinen husus, onun hicrî ikinci yüzyılın başlarında, akait konularında mevcut ve bilinen inancın haricinde ve revaçtaki görüşe aykırı yeni fikir beyanında bulunmuş olmasıydı. Bugün bildiğimize göre beyan ettiği görüşü: “*Âlem her şeyiyle hâdis olduğu için, âlemin içindeki Kuran da hâdistir. Dolayısıyla da Kuran mahlûktur.*” ifadeledir¹⁰. Bu düşünce tarzı o günün anlayışına uygun değildi, çünkü o gün için bu tür düşünceler bilinmemekteydi. Bu sebepten de zamanın âlimleri olan Ca'fer es-Sadık ve Behlül eş-Şâmî tarafından şiddetli tenkid ve ithamlara maruz kalıyordu. Zamanın genel geçer görüşü ise Kuran'ın kadim olduğu ve bu görüşe uymayanlardan teberri edilmesiydi ki, yeni fikir ve düşünce ortaya atanlardan uzaklaşmak esasına dayanıyordu. Hz. Peygamber'den nakledilmemiş görüş ve düşünce ortaya atanlarla aynı mekânı paylaşmamak, onlara selâm vermemek, cenazelerine katılmamak gibi bir nevi tecrit hadisesine başvurmak o dönemin anlayışı olarak uygulanırdı. Bütün yaptırımlara ve sıkıntıları rağmen Ca'd b. Dirhem görüşlerini ifade etmeye devam edebilmiş ve kendisinden sonra yaptığı işin kelâm olarak ortaya çıkmasını sağlayacak fikirdaşlar bırakabilmiştir. Fakat bu çıkışının bedelini yıllarca hapis yatmakla ve sonuçta da idam edilmekle ödemiştir.¹¹ Ca'd b. Dirhem'in kelâm disiplininin doğmasında oynadığı rol inkâr edilemez olmakla birlikte yaşadığı devirdeki görünüşü hiç de iç açıcı değildi. Bu durumu yakinen bilen etrafındaki fikirdaşları buna rağmen yine de revaçta olan anlayıştan değişik görüşleri açıklamaktan geri durmadılar. Bunların başında da Cehm b. Safvân (v.128/745) gelir. O da aynen Ca'd b. Dirhem gibi o güne kadar duyulmamış bazı fikirleri dillendirmişti. Aynı şekilde suçlanmış ve kendisi hakkında mevcut görüş sahiplerinin ithamlarına maruz kalmış ve sonuçları da aynı olmuştu. Onun da bugünün kelâm malumatını içeren geniş düşünceleri bulunmamaktaydı. Fakat akaid sahasında ilk defa ortaya attığı fikirlerle dikkat çekmişti. Ortaya attığı fikirlerin birer cümleden ibaret olduğunu söylemek tahfif olmasa gerektir. An-

⁹ Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s.20

¹⁰ Ca'd b. Dirhem'in kelâmî görüşleri için bkz. Mustafa Öz, DİA, “*Ca'd b. Dirhem*” maddesi

¹¹ Mustafa Öz, DİA, “*Ca'd b. Dirhem*” maddesi.

cak Ca'd b. Dirhem'den etkilendiği bir gerçektir. Onun bakış açısından hareketle Allah'ın dışında var olan her şeyin hâdis olmasından, Kuran'ın da var olan her şey içinde değerlendirilmesi gerektiği ve onun da hâdis olmasının zorunlu olduğu görüşü ile birlikte kader, ilahi sıfatlar, ahiret halleri, ru'yetullah ve te'vil gibi konularda ilk defa görüş beyan etmişti.¹² Bu ilk kelâm âlimlerinin yaptıkları işin ne kadar gerekli olduğu çağlarında anlaşılacakla birlikte tarih, onların ne kadar önemli bir görev ifa ettiklerine ve isabet ettiklerine tanıklık etmektedir.

İçinde yaşadıkları toplumun problem olarak gördüğü bazı hususlarla ilgili nakledilmiş bir nas yoktur diye çözmekten uzak durmayan ilk İslâm mütefekkirleri diyebileceğimiz bu neslin önderleri de, yaptıklarına bir isim bulma çabası içinde olmamışlardır. Kendilerini mütekellim, yaptıklarının da kelâm olduğu konusunda bir ipucu bulmak mümkün değildir. Daha çok bir kötüleme ismi gibi duran mütekellim ve kelâm hicri ikinci asırdan sonra meşruiyet kazanmaya başlayacaktır. Mutezilenin kelâm ekolu olarak ortaya çıkmasından sonra, yapılan iş belirlenmeye ve bu işe bir ad vermeye çalışılacaktır.

Bu genel girişten sonra üzerinde durmaya çalıştığımız kelâm ve mütekellim tabirlerini ele alabiliriz. Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan ilk fikri hareketler hicri birinci asırda yaşayan herkesi meşgul etmiştir. Hiçbir ilgisi olmayan ilk asır sakinleri İslâm coğrafyasında yaşama bedeli olarak fikri kargaşanın getirdiği gönül huzursuzluğunu yaşamıştır. Herhangi bir fikri münakaşaya karışmamış olsa bile çevresinde tartışılan Cemel ve Siffin savaşlarının taraflarından hangisinin haklı veya haksız halife seçiminin ne derece adaleti olduğu, büyük günah işleyenlerin (mürtekib-i kebir) durumunun ne olacağı gibi hususlara bağlı olarak da imân, kader ve irâde konuları hicri ikinci asırdan itibaren kelâm konusu olarak tartışılacak hususlar hakkında kanaat belirtmek veya en azından zamanla ortaya çıkmaya başlamış görüşler hakkında ne düşündüğünü açıklamaya ihtiyacı hâsıl olmuştu. Bu asrın bir başka önemli noktası da çok erken bir zaman diliminde geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Müslümanların bu coğrafyadaki insanlarla yaşadıkları kültür ve inanç farklılıklarıdır.¹³

Bize ulaşan fikirleri temel alındığında, ilk devir İslâm düşünürlerinin yaptıkları, İslâm'ın dünya görüşüne ve getirmiş olduğu itikat sistemine uygun olmadığı kanaatine vardıkları konular hakkında; ya

¹² Bkz. İbn Kesir, *Târîhu İbn Kesir*, IX/350; Şerafettin Gölcük, DİA, "Cehm b. Safvan" maddesi.

¹³ Bu konuda geniş bilgi için bkz., M. Şemseddin Günaltay, "Felsefe-i Kadîme İslâm Âlemine Ne Şekilde ve Hangi Tarikle Girdi?", DFİFM., İstanbul, Mart-1926, Sene 1, Sayı 2, s. 183 vd.

İslâm'a uygun bir dünya görüşü dillendirme veya inanç sistemine uygun olmadığını düşündükleri itikat ilkelerine uygun bir izah yapma olarak değerlendirilebilir. Onların temel hedefleri hiçbir etki altında kalmaksızın İslâm inançlarını yeni coğrafya ve kültür çevresinde tez olarak takdim edebilme gayretidir. Kulak tırmalayıcı olarak gördükleri yabancı inanç ve kültürlerin etkilerini kırmak, İslâm'ın yaşanabilir, diri, canlı ve insanın vicdanını rahatlatan bir düşünce ve inanç sistemi olduğunu göstermektir. Fakat garip bir tecellidir ki, bu faaliyetten esas hedef kitle olan yeni coğrafyanın sakinleri rahatsız olması gerekirken aksine dinin yaşayan mensupları rahatsız olmuşlardır. Bu noktadan başlamak suretiyle ilk kelâm temsilcileriyle selef âlimleri arasında amansız bir çekişme baş göstermiştir. Kendilerine tevdi edilen dini koruma refleksi denilebilecek olan bu tutumun, zamanla yeni gelişmekte olan ve tez olarak ortaya çıkan fikri yapı üzerinde olumsuz etki etmemiştir denilirse doğrusu gerçeği yansıtmayan bir anlayış sergilenmiş olur. Bütün olumsuz etkiye rağmen ortaya konulmuş olan fikri yapılanma, haklılığını ve meşruiyetini zaman içinde kazanmak zorunda kalmıştır. Hemen hiçbir selef âliminin onay vermediği bu fikri oluşum zaman içinde **kelâm** diye isimlendirilecektir.¹⁴ O zaman bu fikri yapılanma içinde olan mütefekkirlerin bu adı kullanmadıkları veya buna ihtiyaç hissetmedikleri bilinen bir husustur. Buna rağmen, dinin itikâdi yönünü ele alıp yeni açılımlar getirmeye çalışan bu kişilere ısrarla **mütekellim** denilmiş olması manidardır. İlk devir itikat sahası uzmanlarının kendilerini böyle bir misyonun adamı olarak görmedikleri bir gerçek olmakla birlikte, bu şahısların zamanın idareci ve halkı tarafından ilmi yeterliliğe sahip, ahlaki olgunluğu bünyesinde barındıran, ibadetlerine düşkün ve hatta saray erbabının veliahtlarını yetiştirmekle görevlendirilmiş kişiler olarak görüldükleri bir gerçektir. Çevrelerinde **kötü** tanındıklarına dair kendi devirlerinde herhangi bir nakil olmadığı kesindir. Daha sonraki asırlarda bu ilk kelâm öncüleri hakkında olmadık itham ve isnatların olduğu erbabına malum olan bir husustur.

Ahmed b. Hanbel (v.241/855), Cehm b. Safvân(128/745)'ın hicri ikinci asrın başlarında kelâm ile uğraşan ilk kişilerden olduğunu, Hint felsefesine mensup Sümenîler'den çeşitli tartışmalar sonunda etkilendiğini, Kuran'da üç müteşâbih âyet¹⁵ bulup bütün görüşlerini bu âyetler üzerine oturttüğünü, sahih olmayan bir tarzda

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, kelâm ilminde sıkça başvurulan "ihtimalleri tartışma" usulüne vakıftır ve bunu tartışmalarında kullanır. Ama bunu kullananları suçlamaktan geri durmaz. (bkz. *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Kahire 1399, s.20; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel" maddesi, II/82).

¹⁵ Bu âyetler: "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" Şûrâ 42/11, "O, göklerde ve yerde Allah'tır." Maide 6/3 ve "Gözler O'nu göremez; hâlbuki O, gözleri görür. Maide 6/103'tür. Ahmed b. Hanbel bu âyetlerin müteşâbih olduğu ve Cehm'in fikirlerinin yanlış te'villerle onların üzerine bina edildiği görüşündedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Kahire, 1399h, s. 24.

Kuran'ı te'vil ettiğini, hadisleri inkâr ettiğini ve böylelikle görüşleriyle birçok insanı saptırdığını belirtir. Bu iddiaları ithama döner ve Ebû Hanîfe (150/767)'nin taraftarlarının da Cehm b. Safvân'a tabi olduklarını kaydeder.¹⁶ Basra'da, Amr b. Ubeyd'in de bu zata tâbi olduğunu ve böylelikle **Cehmiyye dininin** kurulduğunu iddia eder ki, Cehm b. Safvan'ın yeni bir din ihdasına kalkışmadığı bilinen bir husustur.¹⁷

Ahmed b. Hanbel'in kitabının içeriğine baktığımızda Cehm b. Safvân'ın yaptığı şeyin birkaç ayet hakkında görüş beyan etmekten ibaret olduğunu görürüz. Bu görüşler de: Ru'yetullah, sıfâtullah, halku'l-Kur'ân, Arş'a istivâ gibi konulardır. Bunların hiç de yabana atılacak görüşler olmadığı tarih içinde sabit olmuştur. Fakat bu kadarı bile Ahmed b. Hanbel'e göre, Kuran ve sünneti inkârdır, yeni din ihdasıdır ve insanlardan birçoğunu saptırmaktır. Zaten Ahmed b. Hanbel falan *kişi şu görüşü iddia ediyor* yerine, eserin adından da belli olduğu gibi, *zındık (zenâdika) iddia ediyor*, demektedir. Yine de Ahmed b. Hanbel'in, *kelâmcılar (müteklimûn) iddia ediyor*, diye isimlendirmemesi manidardır. Bu şekildeki bakış açısı bize, ilk kelâm temsilcilerinin doğrudan sapıklıkla itham edildiklerini ve yaptıklarının üzerinde hiç düşünülmediğini göstermektedir. Bu gibi şahısların ortaya çıkışını Josef Van Ess, *"teoloji, özellikle siyasi gelişmelere paralel olarak ilk dönemdeki kendine güven naipliğinin adım adım erozyona uğramasıyla İslâm'ın kendi içindeki tartışmalarla başlamıştır"*, şeklinde değerlendirmektedir.¹⁸ Devrin siyasi gelişmelerinin getirdiği zaruret yanında değişen dini ve kültürel anlayışların oluşturduğu kırılma noktaları, ilk devir kelâm öncüleri dediğimiz şahısların bu şekilde dini ve itikâdî açıklamalar yapmasını zorunlu kılıyordu. Nitekim Van Ess, bunun daha erken devirde başlayarak hicri birinci asrın son çeyreğindeki değişimleri, *"kelâm terimi hiç olmazsa yolda gözükmektedir"*¹⁹ şeklinde nitelemektedir. Dini/itikâdî konularda yapılan mütevazı yorumlar her ne kadar yorumu yapan kişi tarafından bir iddia barındırmasa da, yorumu dinleyenler tarafından son derece rahatsız edici bulunmuştur. Buna rağmen bu küçük çaplı itikad açıklamaları zamanla bir taraftar topluluğu oluşturmaya başlamış ve ilk mezhepler diyebileceğimiz oluşumların sahneye çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zira bu sahada mezhebin olması – ki Sıffin'den sonra Hâricîler'in zuhuru tarihi bir gerçektir- kelâm diye İslâmî ilimler içinde icrâ edilen özel bir ilmin olmasını gerektirmektedir.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, age., s. 24.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, age., s. 25.

¹⁸ Josef Van Ess, *"İslâm Kelâmı'nın Başlangıcı"* (çev. Şaban Ali Düzgün), Ank.; Ü., İ.F.Dergisi, Ank., 2000, C.XLI, s. 410.

¹⁹ Josef Van Ess, agm., s. 411.

Hicri birinci asrın sonu ikinci asrın başı itibariyle sert bir etki ve tepki neticesinde, kimin âlim ve iyi niyetli, kimin de cahil ve kötü niyetli olduğu hususunu vuzuha kavuşturmak oldukça zor görünmektedir. Daha sonraki asırlarda yapılan değerlendirmelerde her iki tarafı temsil eden mütefekkirlerin taraftarları ortaya çıktığı için lehte ve aleyhte birçok savunma ve itham görmek mümkün olmakla birlikte, safların net şekilde belirmesi sebebiyle iddia ve ithamların değerlendirilmesi daha sağlıklı bir hal almıştır. Ama yine de içten gelen bu kırılma noktaları hazımsızlık meydana getirmiş ve hazmedilmesi asırlar almıştır. Hala ilk devir kelâm öncüleri hakkında yapılan değerlendirmelerin sağlıklı bir zemine oturtulduğunu söylemek mümkün değildir. Bazısına göre bu şahıslar büyük İslâm şahsiyetlerinden,²⁰ bazısına göre de bu şahsiyetler dîni ilimlerde derin bilgisi bulunmayan kişilerdir.²¹ Bu kişilerin, fakih sayılabilecek derecede ilim ve takvâ sahibi olmadıkları, aksine kendini beğenmiş ve çenebaz oldukları da ifade edilmiştir.²² Kişilerin şahsiyetleri hakkında söylenenlerin tartışmalı olması bir tarafa, yaptıklarının da tartışmalı olduğunu ifade etmek gerekir. Çünkü bunların yaptıkları için kendi ifadelerine göre kelâm olduğu yolunda hiçbir işaret yoktur. Daha sonraki asırlarda gördüğümüz ve icrâ edilen şekliyle kelâm ile alakası olmayan bir tür, daha doğrusu, her yönüyle oturmuş bir kavram değildir. İcrâ edilmiş tarzı itibariyle kelâm, Hasan el-Basrî, Vâsıl b. Atâ ve Ca'd b. Dirhem gibi o devir âlimlerinin düşünce ve fikir açıklamalarında dîni/ itikâdî bir yön bulunması mümkündür ama hicri ikinci asırda icra edildiği şekliyle diyalektik argümantasyon/tartışma tarzı itibariyle bu anılan şahısların beyan ettikleri görüşlerinde böyle bir tarz söz konusu değildir. Dolayısıyla yaptıkları dîni/ itikâdî yorumların bir kelâm tarzı olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Vefatlarından asırlar sonra kelâmcı olmakla suçlanan ve yargılanan bu kişilerin, yaşadıkları asırda, itikat, amel ve ahlâk açısından kötülendikleri bilinmemekle birlikte, kendilerinden istifade edildiği ve zeki oldukları konusunda haberler kaynaklarda yer almaktadır. Bununla birlikte asıl meslekleri hakkında hemen hiçbir kaynakta bilgiye rastlanmamaktadır. Hâlbuki bu şahısların günlük geçimlerini temin ettikleri bir meslekleri elbette vardır. Daha sonraki asırlarda bu ilk şahıslardan etkilenecek ortaya çıkan Mutezile ve diğer kelâm ekolüne mensup kişilerin ağırlıklı olarak tekstil işiyle meşgul oldukları bilinmektedir. Buna rağmen Cehm b. Safvan ve Ca'd b. Dirhem gibi kişilerin geçimlerini sarayda halife çocuklarına hocalık yapmak suretiyle temin ettikleri bilinen bir husustur.

²⁰ Bkz. Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu* (çev. Osman Tunç), İst., 1999, II/93.

²¹ Bkz. Şerafettin Göçlük, DİA, "Cehm b. Safvân" maddesi.

²² M.Şerefeddin, "Kelâm Savaşları", D.F.İ.F. Mecmuası, Sene 5, Sayı 24, s.19.

Kelâm'ın bir form olarak ortaya çıkmadan önce taşıdığı karakter, çoğunlukla bir polemik unsur olmasıdır. Genellikle şehirde yaşayan Müslümanların genişleyen İslâm coğrafyasında edindikleri yeni komşuları, Hıristiyan, Yahudi, Maniheizt ve eskiden beri birlikte yaşadıkları paganist idi. Çeşitli din ve anlayışların mensubu komşularına kendi dinlerini kabul ettirmeye yönelik polemik karakterli tartışmaların olması kaçınılmazdı. En azından birlikte yaşadıkları insanları kendi dinleri konusunda ikna etmek zorunda hissetmeleri ve komşularının inançlarının yanlışlığını, kendilerinin bu sebeple onlara uymasının söz konusu olmadığını anlatmaları insani bir arzu idi. Bunun esas sâikinin dini bir emirden kaynaklandığını söylemek de mümkündür. Bir başkasını zorlamak anlamında değil ama onun yaşadığını ve son derece memnun olduğunuz dininize dâhil olmasını arzu etmenin gayret-i diniyyeden kaynaklandığını belirten nasların mevcudiyeti bu polemik kaçınılmaz yönüne işaret etmektedir. Yapılan bu ilk tartışmalar her ne kadar birçok otorite âlim tarafından desteklenmediği bir gerçek olsa da ve bu yeni tip insanın son derece saldırgan, yıkan, hiçbir şekilde inşa etmeyen olarak gösterilse de kaynaklar bu ilk kişilerin tasvir edilen tiplere uygun olmadığını göstermektedir.²³ Söz konusu yeni tiplerin hicri ikinci asırdan itibaren *mütekellimün*, *yaptıkları işin de kelâm* olduğu vurgusu yapılacak ve doğmakta olan bir İslâm âlimi tipi daha doğuştan itibaren mahkûm edilmeye çalışılacaktır. Nitekim ilk temsilcilerin idamlarına karar teşkil eden esas sebepler de bu tipoloji etrafında örgülenmektedir.²⁴

İlk mütekellimünün ortaya koyduğu kelâm, bazı itikâdî konuları vuzuha kavuşturmak, tartışma konusu olan bazı yeni hadiselerin izahında nassın bakış açısını belirlemek, naslarda var olan kavramların (kader gibi) devrin siyasi otoritesinin anlayışı gibi olmaması gerektiğine dikkat çekmek ve nihayet toplumun İslâm hakkında yanlış kanaat sahibi olmalarını engellemek şeklinde tezahür etmiştir. Bütün bu söylenenlerin icrası için tartışma kaçınılmazdır. Bu tartışmaların bir neticesi olarak her kanaat sahibinin olaylara bakış açısı değişik olmuştur. Her mütekellimin kelâmı farklı olmuş, inanç, imân ve akıl ilişkisinin kullanımından yeni bir İslâmî disiplin ortaya çıkmaya başlamıştır. Ve tabii ki farklı bir âlim tipi de kendini fark ettirmeye başlamıştır. Olaylara farklı pencerelerden bakabilen bu yeni âlim tipi, İslâm coğrafyasına büyük bir zenginlik getirmiş ve daha sonraki asırlarda ortaya çıkacak olan İslâm düşüncesinin hazırlayıcı unsuru olma şerefini kazanmıştır. Fakat her görüş ve düşüncenin bir

²³ Kelâmcı niteliğinin ilk olarak kötü gösterilmeye çalışıldığı hususlar hakkında bkz. İbn Haldûn, *Mukaddîme*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1983, II/1079; el-Beyâzî *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm* (thk Muhammed Zâhid el-Kevserî), İstanbul, 1949, s.47-49.

²⁴ Bkz Ali Sâmi en-Neşşâr, age., II/91 vd.

itikat unsuru olduğunu sanan nakilci âlim tipi bunun bir zenginlik olabileceğini değil de yıkıcı bir durum olduğunu vehmetmiştir.

Kelâm kelimesinin ilk kez nerede kullanıldığını tespit etmek oldukça problemlidir. Diğer bir ifade ile kelâm niteliği taşıyan ilk tartışmaların kimler ve ne için yapıldığı az çok bilinmekle birlikte bu kelimenin ilk defa kim veya kimler tarafından kullanıldığını tespit etmek oldukça zordur. Çünkü elde mevcut ilk eserlerde böyle bir bilgi şu ana kadar tespit edilebilmiş değildir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kelime ilk devirlerde değil daha sonraki dönemlerde kullanılmaya başlanmıştır. Bir kötüleme ismi olarak ortaya çıkması da bu kelimenin meşruiyetini tartışmalı hale getirmiş ve yaygınlık kazanması engellenmiştir. İlk dönemdeki muhafazakâr grupların yaptığı eleştiriler etkisiyle bugün hala kelâm dendiğinde bunun kötü bir iş olduğuna inananların bulunması meşruiyet tartışmalarını günümüze kadar taşıdığını gösterir. Yine kelâm ilminin iyi bir şey olmadığına inanan insan gruplarının olması o günlerin kötü yadının eseri olarak görülebilir.

Kelâm denilen olgunun Mutezile'den önce, hicrî birinci asrın son çeyreğinde (h.75te) Halife Abdülmelik b. Mervân'ın Basra'daki İbâdîler ile başlattığı karşılıklı yazışmalarında²⁵ ve aynı halifenin el-Hasan el-Basrî'ye gönderdiği mektup ve el-Hasan el-Basrî'nin mukabele olarak yazdığı *Risâle fi'l-Kader*²⁶ isimli eserlerinde (h.80) bulunduğu Van Ess tarafından tespit edilmektedir. Fakat bu tespit Van Ess, Mutezile tarzı olan bir soru-cevap diyalektiği aradığı için, iki örneğin kelâm olgusunu yansıtmadığı görüşündedir.²⁷ Daha önce ifade edildiği üzere bu ilk şahısların yaptıkları; bazı itikâdi konuları vuzuha kavuşturmak, tartışma konusu olan bazı yeni hadiselerin izahında nassın bakış açısını belirlemek, naslarda var olan kavramların (kader, irâde, kebîre gibi) devrin siyasi otoritesinin anlayışı gibi olmaması gerektiğine dikkat çekmek ve nihayet toplumun İslâm hakkında yanlış kanaat sahibi olmalarını engellemek şeklinde tezahür etmiştir. İbn Haldûn (v.808/1406), ilk kelâm ve kelamcılarının zuhurunu müteşâbih âyetlerin yorumundan kaynaklandığını ifade eder.²⁸ Tabii ki bu, Van Ess'in Mutezile ile tanıdığı kelâm olmaktan çok uzaktır ve bu şekildeki çağın ihtiyacına çağdaş âlimin verdiği cevapları sistematik bir kelâm olarak nitelemek mümkün değildir. Haklı olarak Van Ess, zikredilen iki örnekteki hususu teolojik prob-

²⁵ Bu yazının tercemesi için bkz. Sönmez Kutlu, "İlk Mürcü Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", AÜİFD., C.XXXVII, s.317 vd.

²⁶ Bu risalenin tercemesi için bkz. *Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b.Mervan'a Mektubu* (Çev. Lütfi Doğan- Yaşar Kutluay), 'Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri* içinde). İst., 1986, s.302.

²⁷ Bkz. Josef Van Ess, agm., s.401.

²⁸ Bkz. *Mukaddime*, II/1082.

lemleri ele alan teoloji olarak nitelemekte ve fakat kelâm olarak kabul etmemektedir.²⁹ Yine de kestirip atmaktan yana olmadığını vurgulayan Van Ess, her ne kadar kelâm kelimesi bu metinlerde kullanılmıyorsa da yaptıkları şeyin fikirlerini izah etmek olduğunu kabul etmektedir. Gerçi Suhâr el-Abdî'nin Kaderilere tavsiyelerde bulunurken kullandığı formun tam bir kelâm şekli olduğunu ifade etmekle birlikte, onun aradığı hicrî ikinci asırdan başlayan tekemmül etmiş kelâm stilinin henüz mevcut olmadığını. Yine Van Ess'in tespitine göre, İmâm Muhammed el-Bâkır (v.177/735) kelâm argümanını kullananlardandır. *Kelleme* veya *tekelleme* kelimelerinin teknik anlamda Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (100/718) tarafından kullanılmış olduğunu ve Suhâr el-Abdî'den bahsederken bu tabire yer verdiğini ifade eder.³⁰

Josef Van Ess'in bu kanaatlerine rağmen kelâm ilminin tarih içinde aranmasını, bir form olarak icrasının hangi asırda başlamış olduğunu tartışılmasını anlamsız kılacak değerlendirmeler yapan müsteşrikler de vardır. Bunlardan biri olan A.S. Tritton: "*İslâm kelâmı hakkında verilecek her bilginin Kuran'la başlaması gerekir. Kuran, kelâmın temeli olarak kabul edilir.*" diyerek hicrî birinci asırdan itibaren icra edilen tartışma usullerinin Kuran'la başladığına dair birçok ayeti buna örnek göstermiştir.³¹ Kelâmın bir Kuranî hayat tarzı olduğu görüşünü edinebileceğimiz bu yaklaşımın müsteşrikler tarafından görülmesi manidardır. Her ne kadar böyle bir yaklaşımı kelâmın ortaya çıkışının tek sebebi olarak görmek imkânsız ise de temelde bir dünya görüşü telkin etmesi açısından Kuran'ın bu şekilde değerlendirilmesi isabetlidir.

W. Montgomery Watt da kelâm ilminin İslâm ilimlerinden bir dal olarak ortaya çıkışını araştırma konusu yapar. Ona göre: "Kelâmın bir ilim olarak, Harun er-Reşid'in (170-193/786-809) hilâfetinde esaslı şekilde tespit edilmiş olduğu açıktır; çünkü Bermekiler'in sarayında cereyan eden tartışmalara muttaliyiz. Ayrıca görüşlerini kifiyetli bir fikir çatısı altında toplayabileceğimiz ilk şahıslar da bu devre mensuptur. Aslında *mütekellim* ismi, daha erken bir tarihin adamlarına verilmiştir; lakin onlar hakkında malumat öyle mahduttur ki, onların Yunan fikirlerini ne ölçüde kullandıklarını ve kendilerini hâlen fıkha tatbik olunan akli usullere ne derecede hasrettiklerini söylemek imkânsızdır. İlk devrin iki ehemmiyetli ismi, aşağı-yukarı muasır oldukları anlaşılan Hişam b. Hakem ile Dırâr b. Amr'dır."³² Watt'ın burada belirttiği **kelâm** kelimesinin ne zaman ve kimin tara-

²⁹ Josef Van Ess, agm., s.402

³⁰ Josef Van Ess, agm.,s.411.

³¹ A.S. Tritton, *İslâm Kelâm'ı* (Çev. Mehmet Dağ), Ankara, 1983, s.9-11.

³² W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev.Ethem Ruhi Fırlı), Ankara, 1891, s. 233.

findan ilk defa kullanıldığı değil, icrâ edildiği form olarak bunu ilk icrâ edenleri tespit gayretidir ki, bu bile tartışmaya açık bir konudur. Burada belirttiği ve ilk şahıslar dediği adı geçen kişiler hicrî ikinci asrın sonlarına doğru vefat etmişlerdir. Bu iki şahıstan önce yaşamış ve en azından kelâm ilminin daha sonraki zamanlarında fikirleri esas alınmış birçok kişiden bahsedilebilir. Tabii ki burada Watt, yapılan işin mahiyetinden hareketle bir belirleme yoluna gitmek istemektedir. Bir başka konuda münasebet düşürerek de: “Oldukça geç bir dönemde – muhtemelen 153/770’den bu yana -, kendilerine Harici kelâmcılar (*mutekellimûn*) denilen bir takım insanlar zuhur etmiştir. Bunların en meşhuru, Hâricî fırkaları hakkında, el-Eş’arî ve diğerlerinin iktibaslarda bulunduğu bir kitabın yazarı olan el-Yemân b. Ribâb idi.”³³ demek suretiyle incelediği fırkalar bazında kullanılan ilk kelâm ve mutekellimûn kelimelerine dikkat çekmektedir.

Kelâm tarihi açısından ilk önce yazılmış olduğu kabul edilen Hasen el-Basrî’nin *Risâle fi’l-Kader* adlı eseri incelendiğinde kelâm ve mutekellim tabirlerinin yer almadığı görülür.³⁴ Yine ilk kelâm eseri olarak sayılan Ebû Hanîfe’nin *el-Fıkhu’l-Ekber* isimli eseri incelendiğinde de Allah’ın kelâm sıfatından (kelânullah) bahsedilmekle beraber kelâm ve mutekellim kelimelerine yer verilmediği görülür. Mezheler Tarihi kaynaklarının ilk eserlerinden olan Sâlim b. Zekvân el-Haricî (v. 70?) nin *Sireti*³⁵ incelendiğinde ve keza Hasan b. Muhammed b. El-Hanefiyye (v.100/718) ‘nin *Kitabu’l-İrcâ’sı* tetkik edildiğinde de kelâm ve mutekellim kelimelerine rastlanmaz.³⁶ Hicrî birinci asrın son çeyreği itibariyle lafızlar, kavram olarak oturmamışsa da bahse konu bu ve benzeri eserlerde icra edilen şey, dinin akidesinin yanlış inançlara karşı savunmasını veya en azından izahını içermektedir.

İlk eserlerde görünen dikkat çekici husus, İslâm’ın dışı karşı savunulmasından çok içerdeki fırkalara karşı kendi görüşünü savunmuş olmalarıdır. Hâlbuki kelâm ilmiyle mütenasip olarak aklı gelen şey İslâm’ın savunulmasıdır. Bu da daha çok yabancı din ve inançlara karşı olur. Mevcut durum bunun tam aksini göstermektedir. Diğer din ve inançların muhatap alınmasından çok önce zuhur eden çeşitli anlayışların firkalaşma süreci ortadan kaldırılmak istenmiş, bu anlayış da kendi anlayışının en doğru, diğerlerinin sapkın olduğu kanaatini beslemiştir. Buradan hareketle kelâm ilmi adına yapılan ilk fikir beyanlarına da tepki son derece şiddetli olmuştur.

³³ Watt, age., s. 20.

³⁴ Kâdî Abdulcebbâr, *Fadlu’l-İtizâl ve Tabakâtu’l-Mu’tezile*, Tunus,1393/1974, s.215–222.

³⁵ Bkz. Salim b. Zekvân, *The Epistle of Sâlim İbn Dhakwân*, Patricia Crone and Printr Zimmerman, FW., Oxford University Pres, Oxford, 2001.

³⁶ Bkz. Sönmez Kutlu, “İlk Mürcüî Metinler ve Kitâbü’l-İrcâ”, AÜİFD., C.XXXVII, s.317-321.

“Kelâm ilmi çelişki demektir; ameller bir insana sözlerden daha layıktır” anlayışı yaygınlık kazanmıştır.³⁷ Araştırmaya çalıştığımız, kelâm nedir? ve mütekellim kimdir? konusunun orijini, zuhurudur. Anlaşılan o ki, o günün âlim tipi uğraştığı bilim dalı olmadığı için bu günün İslâmî bilim dallarından birine nispetle anılmıyordu. Sadece yaptıkları işe nispetle sahih veya gayri sahih bir iş yaptığını belirleme adına bir niteleme yapılmaktaydı. Ama esas çizgiyi oluşturan ve kendilerine Selef veya ashab denen menkul dini yaşayanlardan ayrı düşündüğünü belirleme adına bir niteleme yoluna gidilmiştir ki, bu ilk zamanlarda zındık, daha sonraları bidatçi ve en sonunda da mütekellim olmuştur. Bu mana itibariyle mütekellim ashabın yolundan gitmeyenlerle eş değer bir tabir olarak algılanabilir. Fakat bu anlayış büyük ölçüde hicri ikinci asrın ortalarından itibaren yavaş yavaş meşruiyet kazanacak ve hicri üçüncü asırda İbn Küllâb el-Basrî ile beraber sahabe yolundan yürüyen ana çizgiyi temsil etmeye başlayacaktır.

Kelâmın form kazanmış şekliyle icrâsı hicri ikinci asrın ilk çeyreği itibariyle Mutezile mezhebi elinde gelişmiştir. Gelişen bu şekli ise, bundan sonra İslâm coğrafyasında bilinen ve cedelci bir üslup içeren tartışma şeklidir. İkinci asırdan itibaren gittikçe sistematik bir hal alacak olan bu metot, daha çok hayali bir diyalog şeklinde icra edilir; “eğer denirse ki, deriz” ve “şayet öyleyse, şöyle değildir”, gibi formları barındırmıştır. *Bir şey doğru değilse, yanlıştır*, mantığından hareket edilerek bir ikilem ortaya atılır (ki bu klasik Aristo mantığını yansıtır); eğer bu doğruysa bundan ya şu, ya da bu çıkar, ben şunun doğruluğuna seni ikna edersem o zaman senin düşüncen olan bu, yanlıştır. Bu formu Van Ess şöyle izaha çalışır: “Kelâm bir stili, tarzı yani tartışma tarzı sebebiyle bu adı almıştır. Kelâma dışardan müdahale edersiniz, konuşmayı etkilersiniz. Örneğin, bir dilem (ikilem)den hareket edebilirsiniz. Şöyle dersiniz: Bir cümle var; eğer bu cümle doğruysa, bundan ya A ya B çıkar; Ben A’nın yanlış olduğunu ispatlayabilirim, aynı şekilde B’nin de yanlış olduğunu ispatlayabilirim. Bundan şu çıkar: cümlenin kendisi de yanlıştır. İşte bu kelâmdır, kelâmda kullanılan prosedürdür. Bu yüzden kelâm, bana göre, burada bir prosedür anlamına gelmektedir. Teolojik bir metinde veya bir başlıkta karşımıza çıkan kelâm teriminden kastedilen budur. Böyle bir durumda; soru-cevap formuna göre şekillenen bir meseleyle karşılaşacağız demektir. Çoğunlukla bu hayali bir sorgulamaya benzer: Kişi belli bir insanın şu veya bu görüşleri taşıdığını bilir; sonra başka biri bu kişiye sorar: Sen buna inanıyor musun; o da ona cevap vermek zorundadır. Bu soru ve cevap tarzı, karşıdaki kişiyi ikilemde bırakacak tarzda inşa edilir.” Bu tarz bir düşünce şeklinin hicri birinci asırda bulunabileceğini de ifade eden Van Ess, “bir mü-

³⁷ eş-Şa’ranî, Abdulvehhâb, *Levâkihu’l-Envâri’l-Kudsiyye fi Beyâni’l-Uhûdi’l-Muhammediyye*, Kahire, 1321/1903, V/274.

tekellim şayet tüm insanlarda varolan prensiplere dayanan akıl yürütme sürecinin dışında Allah'ın bilgisine ulaşmanın hiçbir yolu olmadığını kabul ederse mütekellimdir” demek suretiyle de aynı asırda bu tür düşünce üretiminin olduğunu kabullenmektedir.³⁸

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, zuhuru itibariyle kelâm; sosyal ve kültürel kırılma sonucunda değişen toplum ve birey beklentilerine günün diğer meslek erbabının –ki ilk kelâmcı diyebildiğimiz hemen herkesin din âlimi olmak gibi bir haslet peşinde olmadıkları bilinmektedir- günün şartlarına ve Kuran'ın genel çerçevesine göre, inanç ve itikat konularında getirmiş oldukları mütevazı izahları içermekte idi. Alışlagelen ve o güne kadar duyulmayan küçük fikir yürütmelerden ibaretti fakat o güne kadar duyulmamış ve biraz da kulak tırmalayan itikâdî görüşleri havi idi. Hicri ikinci asrın ortalarından itibaren icra edilen cedelci / diyalekt kelâm formları onların ilgisini çekmekle birlikte bu formu uygulayacak alan olarak görmemişlerdi. Kelâm olarak icra ettikleri şeyin adı, kendileri tarafından konulmadığı gibi böyle bir işten de habersizdiler. Niyet itibariyle de yeni bir ilim dalı ihdas etmek durumunda değillerdi. Yaptıkları işin din ve müntesipleri adına bir refleks içerdiğinin farkında olmakla birlikte derin felsefi ve spekülâtif izahları bulunmamakta idi. Serdettikleri görüşleri öyle kitaplar dolusu izahı gerektirecek hususları içermemekte, fakat günün problemi mahiyetinde olduğu için birkaç cümlelik izahları içermekteydi. Kelâm adına yapılan bu ufak izahlar bile mevcut anlayışı aşırı tepki göstermeye yetecek ve İslâm dünyasında bu gün de var olan kelâmın kötü imajı (Bugün kelim aleyhtarlığı Selefiyye'nin etkisinde kalmış bazı çevrelerde vardır, entelektüel çevrelerde de kelim ilminin fonksiyonel olamayışından ve çağımıza hitap etmede yetersiz kalışından şikayet edilmektedir.) için bir zemin oluşturacaktı. Çünkü yapılan iş, o günün anlayışına hiç de uygun değildi ve devrin mümini bakımından çok kötü idi. Sırf bu sebepten bile reddedilmeli ve bu yolu tutanlar mümkünse toplumun dışına itilmeliydi. Hicri ilk asır itibariyle görünen resim bu anlayışı destekler mahiyettedir.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED B. HANBEL, er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye, Kahire 1399.

BEYÂZÎ, İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), İstanbul, 1949.

CHOKR, Mehlem, İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar (çev.Ayşe Meral), Anka Yay., İstanbul, 2002.

³⁸ Josef Van Ess, agm., 415-416, 419.

- EBU HANİFE**, el-Fıkhü'l-Ekber (çev. Mustafa Öz, İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri) İstanbul, 1981.
- GÖLCÜK**, Şerafeddin, "Cehm b. Safvan", DİA., VII/233-234.
- GÜNALTAY**, M. Şemseddin, "Felsefe-i Kadîme İslâm Âlemine Ne Şekilde ve Hangi Tarikle Girdi?", D.F.İ.F. Mecmuası, İstanbul, Mart-1926, Sene 1, Sayı 2.
- HANSU**, Hüseyin, Mutezile ve Hadis, Kitâbiyât Yay., Ankara 2004.
- HASAN EL-BASRÎ**, "Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdulmelik b.Mervan'a Mektubu", (Çev.Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay), (Ethem Ruhi Fıglalı, Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri içinde). İst., 1986.
- HATİBOĞLU**, M.Sait, "İslâm'da Bilim Dini", İslâmiyât, Yıl 2003, c.6.
- İBN HACER**, Ahmed b. Hacer el- Askalânî, Lisânu'l-Mizan, Haydarabat, 1329.
- İBN HALDÛN**, Mukaddime, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1983.
- İBN SA'D**, Muhammed b. Sa'd, et- Tabakâtu'l-Kübrâ, Beyrut, tsz.
- KÂDİ ABDÛLCEBBÂR**, Fadlu'l-İtizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile, Tunus, 1393/1974.
- KOÇYİĞİT**, Talat, Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Tartışmalar, Ankara, 1975.
- KUTLU**, Sönmez, "İlk Mürcci Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", AÜİFD., c.XXXVII.
- KUVVETLİ**, Hüseyin, el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an'ın Mukaddimesi, Beyrut, 1971.
- NEŞSAR**, Ali Sâmi, İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu (çev. Osman Tunç), İst., 1999.
- ÖZ**, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem", DİA., VI/542-543.
- SÂLİM B. ZEKVÂN**, The Epistle of Sâlim İbn Dhakwân, Patricia Crone and Zimmerman, F. W., Oxford University Pres, Oxford, 2001.
- ŞA'R'ANÎ**, Abdulvehhâb, Levâkihu'l-Envâri'l-Kudsiyye fi Beyâni'l-Uhûdi'l-Muhammediyye, Kahire, 1321/1903.
- ŞEREFEDDİN**, Mehmed, "Kelâm Savaşları", D.F.İ.F. Mecmuası, Sene 5, Sayı 24.
- TOPALOĞLU**, Bekir, Kelam İlmi Giriş, Damla Yay., İlaveli 5. bsk., İstanbul, 1996.
- TRİTTON**, A. S., İslâm Kelâm'ı (Çev. Mehmet Dağ), Ankara, 1983.
- ULUDAĞ**, Süleyman, İslâm Düşüncesinin Yapısı, İst., 1979.
- VAN ESS**, Josef, "İslâm Kelâmı'nın Başlangıcı" (çev. Şaban Ali Düzgün), AÜİFD., Ankara, 2000, c.XLI.

- WATT**, W. Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, (çev.Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1891.
- YAVUZ**, Yusuf Şevki., “Ahmed b. Hanbel”, DİA., II/82.
- ZEBİDİ**, Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi (çev. Ahmed Naim), Ankara, 1976.